

*Ляшов Н. М.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови і літератури
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»*

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ АВТОРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЕПІГРАФІВ В УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ

Анотація. У статті аналізується індивідуальність авторського використання епіграфів в українських історичних романах, яка є посередником між читачем та власне історичним твором. Особлива увага приділяється семантичному збагаченню тексту.

Ключові слова: український роман, епіграф, інтертекстуальність, позасюжетний елемент.

Постановка проблеми. Епіграф разом із заголовком та першим реченням тексту дозволяють читачеві виробити стратегію сприйняття тексту. Це сприйняття індивідуальне, але у кожного тексту є свій варіант виразності, що допомагає перевірити логічну, естетичну, образну, емоційну, оцінну інформацію. Великого значення в інформативності історичного твору, а також для сприйняття читачем тексту в потрібному для автора руслі, набуває епіграф, який наряду з цитатами, передмовою, післямовою може бути включеним в групу позатекстових авторських коментарів або відступів.

Своєрідність епіграфа як комунікативно-прагматичної мовної одиниці, яка супроводжує літературний текст, полягає у здійснюваній ним комунікації між автором і читачем, так як автор використовує з певною метою вже кимось сказане або написане. Наприклад, Г. Кант неодноразово називав у своїх публікаціях Г. Гейне своїм улюбленим письменником і використовував у романах «Die Aula» і «Das Impressum» цитати та епіграфи із прози свого попередника стосовно зв'язку минулого – сучасного – майбутнього. Характерне для індивідуальної творчості Л. Фейхтвангера поєднання історизму, документальності та художнього переосмислення історичного минулого розповсюджується і на індивідуальний характер використання ним епіграфів. Найчастіше він використовував вислови знаменитих людей: філософа Спінози, Наполеона, Гете, Стендаля тощо («Jefst und seine Tochter», «Die Geschwister Oppermann»). Але зустрічаються в його творах також і епіграфи у вигляді цитат з історичної хроніки, народних балад тієї епохи, про яку він писав («Die Jüdin von Toledo»). Інколи письменники самі до своїх творів придумували епіграфи. Це можна зустріти в серії романів «Уверлі» В. Скотта. Ним було використано 171 власний епіграф. Також в якості епіграфів цитував свої вірші Р. Кіплінг. Тож індивідуальність, прагматичне призначення подібних епіграфів полягає у тому, щоб скласти у свідомості читача асоціативний фон, який необхідний для розуміння особливостей змодельованої епохи, історичних подій, характерів, національного колориту.

В історії літератури епіграфи розглядаються з точки зору джерел, способів вираження авторського ставлення та взаємодії з художньою структурою твору. Джерелами епіграфів можуть бути літературні, фольклорні, наукові, релігійні твори, історичні хроніки, довідкові видання, офіційні документи, листи, щоденники, вислови знаменитих осіб тощо. Письменник вибирає цита-

ту із того чи іншого джерела і таким чином визначає сприйняття свого творіння через призму вже існуючого раніше, порівнюючи різні погляди на відтворюване.

За обсягом епіграфи можуть відрізнятися від звичайної цитати різноманітністю способів вираження: від одного слова, словосполучення, речення до завершеного твору – прислів'я, приказки, афоризму, загадки, пісні, або завершеного тексту тощо. Крім вербальної структури, епіграф має невербальну. О. Куцевол наводить приклади невербальних способів вираження епіграфу: О. де Бальзак роман «Шагренева шкіра» починає графічним малюнком – рискою, що символізує людське життя; А. Адамович в «Останній пасторалі» до одного з розділів бере за епіграф Енштейнову формулу енергії; О. Купрін до «Гранатового браслета» використав музичну фразу з «Місячної сонати» Л. ван Бетховена тощо.

За своєю структурою відносно тексту епіграф може бути: відчужений від основного тексту; займати особливу позицію справа перед текстом; друкуватися іншим шрифтом; стояти на певній відстані від першого рядка тексту; включати різні додаткові відомості – вказівку на автора, твір, із якого запозичена цитата, може вміщувати часові та географічні вказівки тощо. Епіграф також може стояти і після всього тексту – це післятекстовий епіграф. Безперечно, таке розташування визначає і його інакшу роль, тому що для читача взаємозв'язок між вступним епіграфом і текстом є очікуваним, а от теоретичне значення кінцевого епіграфа є очевидним і запропонованим самим автором, адже це є останнє слово автора, навіть якщо він і пропонує залишити це слово комусь іншому. Кінцеві епіграфи виступають своєрідним висновком або ж мораллю.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній літературознавчій науці існують певні дослідження, які присвячені вивченню категорії епіграфа, його функціонального призначення в тексті, типологічної класифікації, ролі, яку він відіграє у сприйнятті тексту читачем, та інших його особливостей. Традиційно, більшість робіт ґрунтуються на позиціях літературознавства. Для розуміння і вирішення зазначеної проблеми ми виділили відомі праці І. Арнольд, Е. Волкова, Ж. Женетта, Н. Кузьміної, О. Клецькіної, Ю. Лотмана, Г. Лушнікової, А. Ткаченко, З. Тураєва, А. Храпченкова, В. Чернявської, у яких закладено певні теоретичні підвалини розуміння функцій, структури, типів, закономірностей природи епіграфу.

І. Арнольд відносить епіграф до сильної позиції тексту. Сильна позиція – це важлива інформація, яка закладена в заголовку, епіграфі, в самому початку або в кінці історичного твору [1]. В. Чернявська, досліджуючи особливості текстів наукової комунікації, зазначає, що епіграф у художніх творах має велику можливість для актуалізації інтертекстуальних зв'язків, особливо в силу свого розташування в сильній позиції тексту. Звертаючись до чужого голосу для підкріплення своєї точки зору, автор

направляє читача до прототипічних творів [2]. Інтертекстуальна складова епіграфу увиразнює концепт попередника текстового формування. У композиційному та архітектонічному відношенні епіграф автономний – це текст у тексті, який має власного автора, власну сферу функціонування і власну вихідну комунікативну ситуацію. У багатьох випадках він і графічно відрізняється від основного авторського тексту.

Н. Вершиніна, Е. Волкова, Л. Крупчанов відносять епіграф до позасюжетних елементів. Вони зазначають, що «для розуміння епіграфу як позасюжетного елемента тексту важливо вказати на його змістовну специфіку, яка представлена жанровою формою (вірш, діалог, прислів'я, афоризм, прозовий фрагмент) і на його формальну структуру. Епіграф відноситься до способів моделювання інтертекстуальних відношень і передає пізнавально-оцінну інформацію» [3, с. 227]. Але, виконуючи функцію позатекстового елемента, епіграф має суттєве значення для розуміння художнього змісту тексту в цілому. Ці його якості уможливають активізацію творчості читача, його асоціації та власний життєвий досвід. У силу своїх узагальнюючих якостей епіграф виступає як модель, що може бути заповненою рядом конкретних ілюстрацій з попередніх прозових або віршованих текстів. Зазначимо, що для формування читацької установки важливий не тільки епіграф, але й його походження, часова, просторова, соціокультурна, персонологічна віддаленість джерела.

Проблему епіграфу розглядав Ю. Лотман. Він зазначав, що для того, щоб певне повідомлення могло визначатись як «текст», воно повинно бути як мінімум двічі закодоване [4]. Цікавою є концепція Ж. Женетта, в якій автор визначає міжтекстові відношення як транстекстуальність та виділяє такі її види: а) інтертекстуальність – наочне включення одного тексту в інший у вигляді цитат і алюзій; б) транстекстуальність – відношення між текстом і заголовком, підзаголовком, епіграфом, передмовою, посиланнями, примітками, ілюстраціями тощо [5]. О. Клецкіна звертає увагу на те, що епіграф завжди має чітку топічну вказівку, оскільки відсилає читача до вже знайомого просторового адресату, а прочитання тексту буде зорієнтоване на взнавання або невзнавання прототипічного протягом всього художнього прочитання [6, с. 73]. Дослідниця Г. Лушнікова виділяє симетричний та варіативний типи цитації в епіграфі. Прикладами симетричного типу епіграфу є дослівні цитати; неточні, видозмінені цитати відносяться до варіативних елементів текстового комплексу сильної позиції [7, с. 20].

Схема художньої комунікації припускає, що інформація, яка була закладена автором, і та, що сприймає читач, адекватні. І. Арнольд розглядає текст не тільки як передатчик замислу автора, а і як джерело інформації, роздумів, емоцій, власних відчуттів. Розуміння змісту тієї чи іншої історичної постаті, замислу автора історичного твору перевіряється за сильною позицією у тексті роману. Знаючи виміри принципів організації сильної позиції, можна у самому тексті знайти зв'язки та відношення елементів та цілого, що дає ключі до розуміння всього роману. Прийоми процесу інтеграції епіграфу в кожного автора індивідуальні. Тож ми сконцентруємося на тому, яким чином епіграф може виступати в якості суб'єкта та нести додаткове семантичне збагачення тексту твору.

Мета статті – проаналізувати індивідуальність інтеграції авторського використання епіграфів в українських історичних романах 80-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Активність звернення до епіграфу залежить перш за все від специфіки твор-

чого мислення та індивідуальної стильової манери письменника. У проаналізованих нами історичних романах 80-х рр. ХХ ст. заповнення цієї сильної позиції мають, зокрема, романи: «Я, Богдан (Сповідь у славі)» П. Загребельного, «Яса» Ю. Мушкетика, «Полин чорний, мак гіркий» Г. Колісника, «Кінбурн» О. Глушка.

Аналіз індивідуальної епіграфістики у творах цих письменників дозволяє стверджувати, що, з одного боку, епіграфи вжито як відокремлені від авторського фрагменти тексту, а з іншого – вибір епіграфу завжди пов'язаний з чітким осмисленням власного, суто авторського, магістрального культурного вектора. У цьому випадку є певні суттєві співпадіння епіграфів, що виконують роль загальноприйнятих або традиційних, але в більшості випадків – тільки властиві індивідуальній функції автора. Традиційні прийоми використання епіграфу полягають у посиланні на певний текст, показ основної думки твору, діалогічність епіграфу. Ми розглянемо індивідуальну авторську позицію використання епіграфу та його семантику.

Наприклад, до роману «Яса» [8] Ю. Мушкетик обрав епіграфом такі слова: «*Ой ти, батьку Сірку, / Зелений барвінку...*». Інтеграція епіграфу зі змістом роману виражена в його походженні. Святими лицарями в боротьбі за священну волю свого народу стали запорозькі козаки. Їхні подвиги оспівані в народних піснях та думах. Зазначимо, що у пантеоні української козащини зірка Сірка сяє як політичною, так і спартанською мужністю. Він став популярним персонажем дум, народних та авторських пісень, балад, віршованих та прозових творів. Тож Ю. Мушкетик до епіграфу взяв слова з народної пісні «Курта», де згадується про Брюховецького як про антигероя і прославляється Сірко – заступник бідного чабана: «*Ой ти, батьку Сірку, / Козацький барвінку, / Ти надівай шапку-бирку, / Та визволяй чабана-товаринку*». Але в епіграфі з якихось причин автором замінено слово «козацький» на «зелений».

Епіграфи мають різні джерела. Порівняно широкую групу становлять епіграфи, які звертаються безпосередньо до художнього тексту саме цього автора. Вони одночасно фіксують та закріплюють унікальний стан душі у певний момент історичного часу. Такі епіграфи, на думку Н. Кузьміної, народилися потребою затвердити неперервність, континуальність (суцільність) духовного розвитку особистості через положення різних синхронних станів [9, с. 144].

Епіграфом до роману «Полин чорний, мак гіркий» Г. Колісника [10] стали слова «... *А струни із руті*». «*Морозенко*». Звертаючись до першої частини, то ці слова із народної пісні: «*Вийди, Грицю, на улицу, і ти, Коваленко, / Заграй мені у скрипочку стиха, помаленьку, / Ой скрипочка з барвіночка, а струни із руті. / Як заграєш на варвиці – на улиці чути*». Ця пісня із рукописного збірника народних пісень, записаних Ф. Бодяньським (без заголовка), який зберігається у Велеснівському етнографічно-меморіальному музеї В. Гнатюка [11, с. 64]. В епіграфі йдеться про руту, яка є частиною української етнокультури. За легендою, ця квітка пов'язана з літнім святом Івана Купала. Рута – квітка жовтого кольору, яка на декілька хвилин в ніч на Івана Купала стає червоною. Автор символічно вдається до цієї квітки в тім, що коли торкнутися струн козацького життя та життя народу тогочасної України, то вони стають червоними від пролитої крові. Друге слово, вибране автором в якості епіграфу, «*Морозенко*» – позначає історичну постать. Станіслав Морозенко – полковник реєстрового козацтва, був військово-політичним діячем доби Хмельниччини, відзначився хоробрістю і особливою шляхетністю, що було помічено не тільки козаками, а й простим народом, який склав про нього

пісню: «Ой Морозе, Морозенку! Ти Славний козаче! / За тобою, Морозенку, вся Україна плаче. / Не так тая Україна, як Славнес військо...», в якій відображені його подвиги у боротьбі проти татар, мужність та героїчну смерть.

Часто використовується подвійний епіграф, який орієнтований на розкриття різних рівнів тексту. Прикладом використання подвійного епіграфу є роман П. Загребельного «Я, Богдан» [12], в якому вибрано не одну, а дві цитати із різних джерел. Перша цитата: «... Чия правда, чия кривда / І чий ми діти» – уривок із вірша Т.Шевченка «До Основ'яненка» (1839 р.): «Не поляже, а розкаже, / Що діялось в світі, / Чия правда, чия кривда / І чий ми діти». Призначення першого епіграфу виражається, швидше за все, в підготовці читача до правильного сприйняття змісту роману, що виражає заголовок. Як і в багатьох випадках, далі повинне бути його осмислення. Другий епіграф відрізняється іншим типом цитування та взаємодії з текстом твору. Це прозовий уривок М. Гоголя «Наброски драмы из украинской истории» (1838 р.), написаний російською мовою, який відрізняється художнім часом та простором:

«Как нужно создать эту драму?

Облечь ее в месячную ночь и ее серебристое сияние и в роскошное дыхание юга.

Облить ее сверкающим потоком солнечных ярких лучей, и да исполнится она вся нестерпимого блеска!

Осветить ее всю минувшим и вызванным из строя удалившихся веков, полным старины временем, обвить разгулом, «козачком» и всем раздольем воли.

И в потоп речей неугасаемой страсти, и в решительный, отрывистый лаконизм силы и свободы, и в ужасный, дышащий диким мщением порыв, и в грубые, суровые добродетели, и в железные несмягченные пороки, и в самоотвержение неслышанное, дикое и нечеловечески великодушное.

И в беспечность забубенных веков.

Николай Гоголь

Наброски драмы из украинской истории»

Аналізуючи систему двох епіграфів, можна побачити висоту рівня їхнього зближення зі змістом твору, що в більшій мірі концентрує увагу на основному його векторі. Цікавою є семантика цитат. П. Загребельний епіграфами поєднує текст із зовнішнім світом, відкриває зовнішні межі художньо-філософського твору для проникнення в нього епохи Т. Шевченка та М. Гоголя, тим самим наповнюючи та розкриваючи його внутрішній сповідальний світ. На епіграфічному рівні виражено індивідуальну авторську думку від джерел Т. Шевченка та М. Гоголя, чітко усвідомленим своїм магістральним філософським насиченням в роздумах великих українських письменників. Роздуми у славі, величі, сумнівах визначають філософський, сповідальний виклад роману «Я, Богдан». У цьому випадку П. Загребельний епіграфами чітко пояснює читачеві свою авторську концепцію, привертає увагу до славетної української історії епохи Хмельницького. У такому випадку актуалізується та простежується синхронно-діахронна природа епіграфу в художній комунікації. Будучи в діахронії фрагментом певного тексту-джерела (Н. Гоголь. «Наброски драмы из украинской истории»), він виступає в синхронії як компонент нового твору і визначає метонімічність подальшого тексту.

Функції цих компонентів полягають у підказці, у поясненні письменника читачеві, на що йому треба звернути увагу, на що орієнтуватися під час прочитання філософського твору. Автор відкриває іншу грань свого роману, дає установку на його інтертек-

стуальний характер на сприйняття його як філософського твору. Він не говорить прямо, що розуміти його твір повинні тільки так, але дає підстави для роздумів, осмислення, переосмислення.

Цікавими для сприйняття й аналізу вважаємо епіграфи, дібрані О. Глушком до історичного роману «Кінбурн» [13]. Для посилення звучання епіграфів автор вказує на джерела цитування. Письменник до кожного з п'яти розділів роману підібрав епіграф із поетичної творчості Т. Шевченка. При цьому зазначив конкретне джерело його твору. Наприклад, третій розділ «Персні і скрипиці» починається таким епіграфом: «*І не встануть з праведними / Злії з домовини, / Діла добрих обновляться, / Діла злих загинуть*». «*Тарас Шевченко «Псалми Давидові»*». Аналізуючи зміст розділу та епіграфу, помітне те, що вони тісно переплетені і вся суть розділу стисло вміщена в епіграфі. До всього твору «Кінбурн» автор використав епіграф із солдатської пісні, складеної у жовтні 1787 р. під земляними валами Кінбурна: «*Нынє времячко военно, / От покоя удаленно: / Наша Кинбурнска коса / Открыла первые чудеса*». У цьому випадку епіграф передає атмосферу всього історичного роману, в основу якого покладено події, що відбувалися на півдні України в останній чверті XVIII ст. на північних берегах Чорного моря. Простежується логіка та тісний зв'язок основного епіграфа із заголовком твору. До речі, Кінбурн – колишня фортеця (до 1857 р.), яка розташована на Кінбурнській косі, споруджена турками в XV ст. Етимологія слова «Кінбурн» (з татарської – Кіл-Бурун) означає «гострий ніс».

Висновки. Таким чином, аналіз епіграфістики письменників показав, що епіграфи мають велике смислове навантаження, створюють емоційну атмосферу, виражають індивідуальний авторський погляд, стають єдиним цілим з текстом роману. Семантика епіграфу надає основному тексту додаткового значення, змушує краще розуміти складний історичний образ чи подію, описані в тексті роману. Інколи епіграф допомагає розкрити підтекст – звучання завуальованої ідеї, а інколи є генератором смислів, експресивно значимим у поглибленні та збагаченні інформаційного поля історичного роману.

Література:

1. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И.В. Арнольд / науч. ред. П.Е. Бухаркин. – 2-е изд. – М.: URSS, Либроком, 2010. – 448 с.
2. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность: [учеб. пособие] / В.Е. Чернявская. – М.: Либроком, 2009. – 248 с.
3. Введение в литературоведение: [учебник] / [Н.Л. Вершинина, Е.В. Волкова, А.А. Илюшин и др.]; под общ. ред. Л.М. Крупчанова. – М.: Изд-во «Оникс», 2005. – 416 с.
4. Лотман Ю.М. Текст у тексті / Ю.М. Лотман // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Львів: Літопис, 2001. – С. 581–595.
5. Genette G. Paratext. Thresholds of interpretation / G. Genette. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 427 p.
6. Клецкина О.А. Уровни и функционирование пространства текста. // Вестник Новгородского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки: история, литературоведение, языкознание». – 2003. – № 25. – С. 70–74.
7. Лушникова Г.И. Интертекстуальность художественного произведения. – Кемерово: КемГУ, 1995. – С. 17–21.
8. Мушкетик Ю. Яса (роман) / Ю. Мушкетик. – К.: Рад. письменник, 1987. – 597 с.
9. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н.А. Кузьмина. – 5-е изд. – М.: Либроком, 2009. – 272 с.
10. Колісник Г. Полин чорний, мак гіркий / Г. Колісник // Колісник Г. З меча і до орала (роман) / Г. Колісник. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 287–543.

11. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських / упор. А.Ю. Ясенчук. – К. : Наукова думка, 1978. – 328 с.
12. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі) (роман) / П. Загребельний. – К. : Рад. письменник, 1983. – 511 с.
13. Глушко О. Кінбурн (історичний роман) / О. Глушко. – К. : Рад. письменник, 1988. – 300 с.

Ляшов Н. М. Індивідуальність авторського використання епіграфів в українських історических романах

Анотація. В статті аналізується індивідуальність авторського використання епіграфів в українських історических романах, которые являются посредниками между читателем и собственно самим историческим произведе-

нием. Особенное внимание уделено семантическому обогащению текста.

Ключевые слова: украинский роман, эпитаф, интертекстуальность, внесюжетный элемент.

Lyashov N. The individuality of the author's use of epigraphs in Ukrainian historical novels

Summary. The article analyzes the individuality of the author's use of epigraphs in Ukrainian historical novels, which are the intermediaries between the reader and historical work. Special attention is paid to the semantic enrichment of text.

Key words: Ukrainian novel, epigraph, intertextuality, out-subject element.